

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RA VUMBIRHI (SAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2012

GAUTENG

TIMARAKA: 120

NKARHI: tiawara ti2½

Papila leri ri na 18 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGWE swa MUNE:

XIYENGWE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGWE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGWE XA C:	Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(60)
XIYENGWE XA D:	Matsalwa	(20)

2. Hlaya swiletelo HINKWASWO hi vukheta.

3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

4. Sungula xiyenge xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa.

5. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.

6. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.

7. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).

8. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

9. Nkarhi lowu pimangetiweke eka xiyenge xin'wana na xin'wana:

XIYENGWE XA A:	30 wa timinete
XIYENGWE XA B:	20 wa timinete
XIYENGWE XA C:	40 wa timinete
XIYENGWE XA D:	30 wa timinete

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

Loko munhu a lava ku vona ku saseka, vuxongi na vuswikoti bya Muvumbi a langutise na ku valanga ntanga wa swihari lowu tivekaka hi vito ra *Kruger National Park*. Ntanga lowu wu tiveka misava hinkwayo. Vapfhumba vo huma eAfrika na le ndzhandzeni wa malwandle va endzela ntanga lowu ku ta tikhorwisa hi ku valanga swihari, minsinya na swinyenyana swo hambanahambana.

Swihari leswi nga tala ku tlula mpimo entangeni wa *Kruger* i timhala. Loko munhu a ku ngeniyani, entangeni wa swihari wa *Kruger*, u namba a ku khigi, hi ntlhambi wa timhala. Kun'wana na kun'wana laha munhu a fambaka kona u tala ku hlangana na ntlhambi wa timhala. Vapfhumba vo huma ematikweni mambe, va ehleketa leswaku timhala hi tona timbuti ta le tikweni ra Afrika. Handle ka mintlhambi ya timhala, tinhongo hi swin'wana swihari leswi talaka ku kumeka hi ku olova. Tinhongo tanihi timhala i swihari swa muhlovo wo kwalalanyana swo saseka swo khavisiwa hi mavalanyana yo basa enhan'wini. Hambileswi tinhongo ti nga tikulu loko ti pimanisiwa na timhala, ti na swincilana switsongo leswi nga khavisiwa hi chovo ro basa emakumu.

Ku na swihari leswi thyiweke tanihi swihari swa ntlhanu leswikulu. Swihari leswi i ndlopfu, nyarhi, mhelembe, nghala na yingwe. Swihari leswi swi aviwile hikwalaho ka vukulu hi xivumbeko na matimba ya swona. Nghala na yingwe swi katsiwa ehansi ka swimanga leswikulu hikwalaho ko fana swinene na swimanga hi xivumbeko. Tinyarhi ti na timhondzo timbirhi na ku va na xivumbeko xa homu naswona ta leva swinene. Minkarhi yo tala tinyarhi ti famba hi ntlhambi lowukulu swinene. Loko nyarhi yi dyuhele, letin'wana ta ha riki tintshwa ta yi hlengela, ti lwa na yona ku kondza yi pana sikisi ivi yi famba yi ya tshama yoxe. Nyarhi leyi yi vitaniwa Guwela.

Mhelembe hi xin'wana xa swihari leswikulu. Xona hambileswi xi nga xikulu hi xivumbeko xi hambana na swihari leswin'wana hikuva xi na rimhodzo rin'we. Mhelembe hi xin'wana xa swihari leswi nga le khombyeni ro herisiwa hi swigevenga swa vahloti. Swigevenga leswi swi na swibalesa swa matimba na ku va na nghozi swinene eka varindzi va le *Kruger*. Ku vuriwa leswaku swigevenga leswi swa vahloti swi hlota na ku dlaya timhelembe hi xikongomelo xo lava timhondzo ta tona. Ku tlhela ku vuriwa leswaku rimhondzo leri ri ni nxavo wa le henhla laha ri xavisiwaka ku endla mirhi na swidzidziharisi. Swin'wana swa swigevenga leswi khumbekaka swi huma etikweni ra China. Lembe leri nga hundza ra 2011, ku vuriwa leswaku ku dlayiwile timhelembe to tlula 400. Leyi i mhaka yo vavisa no chavisa eka nhlayiso wa ntumbuluko na le ka rixaka ra timhelembe. Mfumo wu le ku ringeteni ku sirhelela timhelembe hi ku engetela varindzi ni ku antswisa matimba ya darata ra gezi leri rhendzeleke ntanga wa *Kruger National Park*.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana hi wihi ntanga wa swihari lowu dumeke misava hinkwayo? (1)
- 1.2 Nyika mavito mambirhi ya swihari leswi kumekaka hi mintlhambi naswona hi ku olova? (2)
- 1.3 Boxa mavito ya ntlhanu ya swihari leswi tivekaka hi swihari swa ntlhanu leswikulu. (5)
- 1.4 Hetisa xivulwa lexi landzelaka. Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti nyikiweke.
- 1.4.1 Ku valanga swi vula ku ... (**cina/langutisa/yimbelela**). (1)
- 1.4.2 Vapfhumbe swi vula ... (**maxaka/vaendzi/valala**). (1)
- 1.5 Hlamula u ku '**Hi swona**' kumbe '**A hi swona**' kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.5.1 Nyarhi yi fana na homu. (2)
- 1.5.2 Mhelembe a yi fani na homu. (2)
- 1.5.3 Nyarhi ya guwela yi famba na ntlhambi wa tinyarhi. (2)
- 1.6 Xana wena loko a wu ri murhangeri wa Kruger National Park a wu ta endla yini ku sivela ku dlayiwa ka timhelembe? (2)
- 1.7 Swigevenga swa vahloti swi ri tirhisa yini rimhondzo ra mhelembe? (2)

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

Xiyaxiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIFANISO XA 1**KHOMPHYUTA I MUCHINI WO HLAMARISA**

Thekinoloji yi ngenile hi matimba laha misaveni. Namuntlha hi tirhisa tikhomphyuta emintirhweni na le makaya ya hina. Vanhu va misava va yi rhandza hikuva yi olovisa swilo, yi hlayisa vuxokoxoko byo tala handle ka ku lahleka, yi fambisa mahungu hi xihatla, yi kota ku tsala swilo hi tindlela to hambanahambana to saseka swinene. Yi hi pfuna na hi vutivi bya swilo swo karhi. Tikhomphyuta ti endla swo hlamarisa swa kahle. Tidokete exiphoriseni a ta ha lahleki masiku lawa. Tin'wana ti tirhisiwa etindlwini kasi tin'wana va fambafamba na tona va ti khomile. Vadyondzi na vona va pfuneka hi yona khomphyuta.

[Xifaniso lexi xi huma eka www.google.com]

- 1.8 Hi ku vona ka wena hikokwalaho ka yini khomphyuta yi rhandzeka misava hinkwayo? (1)
- 1.9 Tsala tinxaka timbirhi ta tikhomphyuta leti kumekaka emisaveni. (2)
- 1.10 Eka swivulwa leswi nga laha hansi hlawula YIN'WE eka tinhlamulo leti nyikiweke.
- 1.10.1 Ndlela yo fambisa mahungu hi khomphyuta yi vuriwa ...
- A ku ba riqingho.
B ku imeyila.
C ku tsala papila. (1)

1.10.2 Ntirho wa khomphyuta wu yelana na xin'we xa leswi nga laha hansi:

A Ribye

B Thelevhixini

C Ntshava

(1)

1.11 Xana khompyuta yi tirha hi yini?

(1)

1.12 Hlamula u ku '**Hi swona**' kumbe '**A hi swona**', u tlhela u seketela nhlamulo ya wena.

Khomphyuta yi tekela vanhu mintirho.

(2)

1.13 Hi ku vona ka wena hikokwalaho ka yini tidokete ti nga ha lahleki exiphoriseni masiku lawa?

(2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala timhaka ta NKOMBO leti u nga ti katsaka eka nkomiso wa wena hi swihlawulekisi swa muchayeri lonene.

SWITSUNDZUXO

1. Longoloxa timhaka ta NKOMBO eka swivulwa leswi hetisekeke, u tirhisa MARITO LAMA NGA HUNDZIKI 70.
2. Nombora swivulwa swa wena kusukela eka 1 ku ya eka 7.
3. Tsala mhaka YIN'WE hi xivulwa.
4. Tirhisa marito YA WENA.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C

Ku tirhisa swifambo i mhaka ya kahle, hikuva munhu u hatla a fika laha a ya ka kona. Kambe xa nkoka i ndlela leyi swifambo swi fambisiwaka ha yona. Swifambo leswi hi toloveleke ku tirhisa swona i mimovha. Vachayeri va mimovha va fanele ku chayela mimovha ya vona hi vukheta.

Muchayeri u fanele ku vona leswaku movha wa yena wu ringanerile ku famba epatwini. Xin'wana muchayeri wa movha u fanele ku va a ri na papila ro chayela hi rona nkarhi hinkwawo loko a ri eku chayeleni movha wa yena, a tlhela a va a nga pyopyiwangi, hikuva a nga tivangela na ku vangela van'wana khombo epatwini. Ku landzelela milawu ya le patwini i mhaka ya nkoka swinene, hikuva swa pfuna ku hlayisa vutomi bya vanhu. Hi minkarhi yo tala tinghozi ti humelela emapatwini hikwalaho ka ku honisa milawu ya le patwini.

Vachayeri va fanele ku fambisa mimovha ya vona hi ku landzelela rivilo leri faneleke eka ndhawu yaleyo. Ku hundzisa mpimo wa rivilo lowu vekiweke hiloko munhu a tilavela maphorisa. Swikoweto hinkwaswo leswi vekiweke epatwini swi fanele ku landzeleriwa swinene. Vachayeri va fanele ku lehiselana timbilu, hikuva xifafa epatwini xi vanga tinghozi to tala to chavisa swinene. Xi tlhela xi vanga madzolonga ya le mapatwini vanhu va hetelela va dlayanile. Pfumba ra "Fika u hlayisekile" ri hlayisa vutomi bya vo tala.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Xiyaxiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIFANISO XA 2**VAMANANA A VA TSHAMANGI HI MAVOKO!**

Ku ta ka vaphumba etikweni ra Afrika-Dzonga swi tumbuluxile mintirho ya mavoko yo tala. Vamanana na vona a va salelangi endzhaku eka mintirho leyi. Maendlelo lawa ya hambanile na ya khale laha vatatana a va ri vona va tirhelaka mindyangu ya vona. Vamanana va luka masangu, swirhundzu, tinhlelo na ku vumba timbita na makhuwana. Vatatana va vatla matshuri, misi, minkombe, tindyelo na swo tshama eka swona. Switirhiswa leswi, van'wana va swi tirhisa ku sasekisa tindlu.

[Xifaniso lexi xi huma eka www.google.com]

- 3.1 Tirhisa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi eka xivulwa xa wena n'wini kambe xi nyika nhlamuselo yo hambana ni leyi nyikiweke laha hansi:
Vatatana a va ri **vona** lava tirhelaka mindyangu. (2)
- 3.2 Tsala maritofularha ya marito lama tikisiweke:
Vamanana na **vanhwana** va tirhisa mavoko ya vona ku luka swo xavisa. (2)
- 3.3 Tsala ntsongahato wa marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:
Vamanana a va vumba **timbita** na **makhuwana**. (2)
- 3.4 Tatisa xivandla lexi pfulekeke laha hansi hi ku tirhisa xitwananisi lexi faneleke.
Va swi xavisa ... tikumela mali. (1)
- 3.5 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi nakambe xi sungula hi rito ra **switirhisiwa**.
Namuntlha switirhisiwa leswi swi tirhisiwa ku sasekisa tindlu.
Switirhisiwa leswi namuntlha ... (2)
- 3.6 Xana muteki wa xifaniso lexi a a ri eka mpfhuka wihi? (1)
[10]

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**XIVUTISO XA 4**

Xiyaxiya khathuni leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka yona.

XIFANISO XA 3

Mafambiselo ya mahungu khale a ku ri ntirho wo tika swinene. Vanhu va khale a va fambisa mahungu hi ku famba hi milenge mpfhuka wo leha swinene. Tidonki a ti paniwa ku kota ku fambisa mahungu. Ku tumbuluxiwa ka poso ivi ku landzeriwa hi ku endliwa ka xikanyakanya swi vevukisilenyana vutomi. Vatswari a va swi kota ku rhuma majaha lama ma ha tiyeke ku fambisa mahungu. Ku endliwa ka xitimela na movha swi pfunile swinene eku fambiseni ka mahungu na nhundzu. Ku tumbuluxiwa ka xinyenyana xona xihahampfhuka yi vile mihlolo na vutlhari byo hlamarisa. Mpfhuka lowu munhu a ta wu famba masiku se u kota ku wu famba hi tiawara tintsongo. Ku tumbuluxiwa ka riqingho, fekisi na selulafoni swi endle leswaku hi kota ku fambisa mahungu na ku tihlanganisa na maxaka lava nga le kule hi ku copeta ka tihlo.

[Xifaniso lexi xi huma eka nkandziyiso wa ka va Nova Development Corporation]

4.1 Boxa tinxaka timbirhi ta mafambiselo ya mahungu.**(2)**

- 4.2 Mafambiselo ya mahungu khale a ku ri ntirho wo tika swinene.
Hi ku landza xivulwa lexi, xana nchumu wo tika i nchumu wa muxaka muni?
Hlawula nhlamulo YIN'WE, **wo tsakisa/wo nonoha/chavisa.** (1)
- 4.3 Hetisa xivulwa lexi landzelaka hi ku nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke.
Vunyingi bya **hungu** i ... (1)
- 4.4 Tsavula rito rin'we leri tirhisiweke eka xitshuriwa lexi nga laha henhla leri kombisaka leswaku ku tirhisa selulafoni swi fambisa hungu hi ku hatlisa ku tlula mpimo. (1)
- 4.5 Xana i yini leswi kombaka leswaku mukhandziyi wa xikanyakanya lexi u le ku endleni ka vutiolori? Vula swilo swimbirhi. (2)
- 4.6 Nyika nhlamuselo ya rito **tiyeke** leri kumekaka eka xivulwa lexi landzelaka:
Vatswari a va rhuma majaha lawa ya ha **tiyeke.** (1)
- 4.7 Xana hi ku vona ka wena hi yihi ndlela yo durha yo fambisa mahungu?
Seketela vonelo ra wena. (2)
- [10]**

XITSHURIWA XA F: PROSI**XIVUTISO XA 5**

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

Nkarhi wa ku humesiwa ka mbuyelo wa swikambelo swa Giredi ya khumembirhi a wu fikile. Tshikani Xigalana na yena a a ri un'wana wa vadyondzi lava a va ri eka Giredi ya khumembirhi. Tshikani a tikeriwa hi ku va a nga tivi lomu a ta ya kona loko a ta va a pasile ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni, hikuva tata wa yena a a va tsutsumile khale na leswaku ku na Tshikani a a nga ha swi tivi. Mhaka leyi a yi karhata mana wa yena Mhloti loyi a a tsakela leswaku n'wana wa yena a ya emahlweni na xikolo. Vusiwana a ku ri mhaka leyi a yi va tikela. Swimalana leswi a swi hola eka mufundhisi Ngwenya a swo kota ku va xavela saka ra mugayo ntsena, swo ambala a a va tala ku nyikiwa hi vo va ka mufundhisi tanihileswi Mhloti a a va tirhela hi ku tshembeka.

Kunene mbuyelo wu ve wu humesiwa, laha Tshikani a nga kumeka a pasile tidyondzo ta yena hinkwato hi swinyeletana, a tlhela a va yena a tluleke vadyondzi hinkwavo va xifundzhankulu xa ka vona xa Dzonga. Leswi swi khumbile vo tala na varhangeri va xifundza loko va twa hi ta vusiwana bya Tshikani. U kumile mpfuneto wa timali hi xitalo a ya dyondza eyunivhesiti ya Cape Town, laha a famba hi xihahampfhuka loko a ya kona. A hakeleriwa xikolo, a xaveriwa swakudya na ku hakeleriwa ndhawu yo tshama no etlela eka yona, a kuma mali yo tixavela swiambalo. Loko wanhwana a byi vonile vusiwana a nga fikangi a huhwa, u paseterile a hatla a heta tidyondzo ta yena a pfuna mana wa yena loko se a sungurile ku tirha.

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi nakambe xi va eka tlhelo ra nandzulo.

Nkarhi wa ku humesiwa ka mbuyelo wa swikambelo swa ka Giredi ya khumembirhi a wu fikile.

(2)

- 5.1.2 Tsala minkomiso ya marito lama tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:

(a) Swo ambala a a va tala ku nyikiwa hi vo va ka **mufundhisi**.

(1)

(b) Mhaka leyi a yi karhata na **manana** wa yena.

(1)

- 5.1.3 Nyika rito rin'we leri vulaka swo fana na xiphemu xa xivulwa lexi tikisiweke laha hansi.

U kumile **mpfuneto wa timali** a ya dyondza eyunivhesiti ya Cape Town.

(1)

- 5.1.4 Tirhisa masivi lama faneleke ku siva marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:

Tshikani u kumekile a a pasile **tidyondzo** hinkwato. (2)

- 5.1.5 Hlawula rihlanganisi rin'we eka mahlanganisi lawa: **(hikuva/loko)** ku hlanganisa swivulwa leswi nga laha hansi.

Mhaka leyi a yi karhata Mihloti. A a tsakela leswaku n'wana wa yena a ya emahlweni na xikolo. (1)

- 5.1.6 Hlamusela leswi marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka ma vulaka swona.

Tshikani u kumekile a **pasile tidyondzo ta yena hinkwato hi swinyeletana.** (2)

5.2 XITSHURIWA XA G: XIFANISO

Xiyaxiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIFANISO XA 4

Rixaka rin'wana na rin'wana ra vanhu ri na ndhavuko wa rona. Ndhavuko wu katsa mahanyelo, matikhomelo, mintlangu, ripfumelo, swakudya, mincino, switirhisiwa, swikhohwakholwana na swiambalo. Mahanyelo na swikhedzekhedze leswi swa ndhavuko swi landzeleriwa hi vakhalabye, vakhegula, majaha na vanhwana. Vutivi bya ndhavuko byi tiviwa hi vanhu lavakulu lava va byi hundziselaka eka vantshwa hi nomu. Vuxokoxoko bya vutivi bya ndhavuko byo tala a byi tsariwangi etibukwini, kambe byi le swifuveni swa vakokwana wa hina. Hi marito man'wana, vakokwana i tilayiburari leti fambaka. Loko kokwana o tshuka a lova, rixaka ri va ri lahlekериwe ngopfu hi vutivi bya ndhavuko. Hambileswi vana van'wana va manguva lawa va nga ha landzeleriki ngopfu ndhavuko hikwalaho ka thekinoloji, loko vo tshuka va vona mincino ya ndhavuko swa va tsakisa ni ku rhandza ku yi hlalela.

[Xifaniso lexi xi huma eka www.google.com]

5.2.1 Nyika vun'we bya marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:

Ndhavuko wu katsa **mintlangu** na **switirhisiwa**. (2)

5.2.2 Vumba vundhawu eka xivulwa lexi nga laha hansi:

Layiburari i **xidziva** xa vutivi bya ndhavuko. (2)

5.2.3 Xana hikokwalaho ka yini vantshwa va manguva lawa va nga landzeleri ngopfu ndhavuko? (2)

5.2.4 Tihela u tsala swivulwa leswi nga laha hansi nakambe swi va eka nkarhi lowu taka.

(a) Vutivi byi lahlekile loko kokwana o lova. (2)

(b) Vuxokoxoko bya vutivi bya ndhavuko byi le swifuveni swa vakokwana. (2)

5.3 Hlaya ndzimana leyi landzelaka hi vukheta. Yi tsale hi vuntshwa u ri karhi u lulamisa swihoxo swa matsalele eka marito lama tikisiweke. Khwatihata swihoxo hinkwaswo leswi u swi lulamiseke.

nyuziphepha i tsalwa ra **nkoko** swinene Tsalwa leri ra hi letela, ra hi dyondzisa na ku hi **hungusa**. Hambi va ri **vakhalab...** na **vakhegu...** lava va holaka **mude...**, va hungasa ni ku twa **mahung...** ya laha tikweni eka nyuziphepha. Nyuziphepha yi pfuna na **vadyondzis...** va ka Giredi ya 12 mayelana na **mavetiselo** na **mahlamolelo** ya tin'wana ta **tidyandzo** ta vona. **mudyondzi** loyi a nga hlayiki nyuziphepha u fana na **munh...** la dyaka **nyam...** yo pfumala **mun...u**. Munhu loyi a nga **hla...ki** nyuziphepha u ta n'wi **vana** hi ku va a ambele **juzi** dyambu ri ri karhi ri hisa **swinone**.

[Vutitumbuluxeri]

(20)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 60

XIYENGE XA D: MATSALWA**SWITSUNDZUXO**

1. U kamberwa ehenhla ka tibuku timbirhi eka tsalwa ra **NTLHONTLHO** (swihungwana) WR Chauke na tsalwa ra **XA MINA I TINYELETI** (mintsheketo) F Rikhotso.
2. Xiyenge lexi xi na swivutiso swa **MUNE**, XIVUTISO XA 6, 7, 8 na xa 9.
3. Hlawula swivutiso **SWIMBIRHI**, **XIN'WE** eka **NTLHONTLHO** (xihungwana) na **XIN'WE** eka **XA MINA I TINYELETI** (ntsheketo) ntsena.

XIVUTISO XA 6: NTLHONTLHO – WR Chauke**XIHUNGWANA****TIMINTSU TA MINA**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

"Lexi a xi tsakisa hi Namuka hi leswi a a rhandza leswaku vana vakwe va ngenanyana xikolo, hambileswi yena a a nga wu tivi na nyangwa wa xikolo. A a nga lavi leswaku va dyondza va va madokodela. A a lava ntsena leswaku va kota ku hlaya no tsala tinhlanga ta xilungu. Loko o kala a twa n'wana wakwe a hlaya xiphato ..."

- 6.1 Xana muti wa Xitlakati a wu tiveka hi yini etikweni? (1)
- 6.2 Kholani a a pasile ntangha mani loko a kala a tshikisiwa xikolo? (1)
- 6.3 Xana Cumming u pfunile Kholani hi ndlela yihi? (1)
- 6.4 Hikokwalaho ka yini Kholani a sola ririmi ra yena? (1)
- 6.5 Hi kwihi laha Light a nga dyondza kona endzhaku ka loko a pasile ntangha khume? (1)
- 6.6 Vula u ku '**Hi swona**' kumbe '**A hi swona**'.
 - (a) Light u tshikile ntirho ekholichini tanihi nhloko ya kholichi. (1)
 - (b) Emakumu Light u vile a swi vona leswaku a hoxile hi ku nyenya ririmi ra ka vona. U komberile ku rivaleriwa hi holoby. (1)
- 6.7 Xana loko a wu ri na munghana wo fana na Light wo tekela ririmi ra yena ehansi a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (2)
- 6.8 I mani Ntombi eka xihungwana lexi? (1)

[10]**KUMBE**

XIVUTISO XA 7: NTLHONTLHO – WR Chauke**XIHUNGWANA****MI TA NDZI ENDLA YINI?**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

'A tsutsuma a ya teka thelefoni hi miehleketo yo vitana maphorisa. Loko a yi tlakula a yi yisa endleveni a twa yi lo whii! A yi fe yena a nga si fa. Valala vakwe a va yi tsemile. Khwiri rakwe a ri titimela ku fana na ayisi. A cukumetela thelefoni ehansi hi ku hlundzuka lokukulu.'

7.1	Vula ntirho wa Mthovu.	(1)
7.2	Boxa vito ra gqwetha ra Mthovu.	(1)
7.3	Vanhu va tiko a va teka Mthovu ku ri munghana kumbe nala. Seketela nhlamulo ya wena.	(2)
7.4	Kun'wana eka xirungulwana lexi hi kuma mufundhisi a lwa na Mthovu. Boxa xivangelo xa nyimpi leyi.	(1)
7.5	Xana magidinharhu lawa Xindlandlamuki a ya lombeke Mthovu a ku ri yo endla yini?	(1)
7.6	Swi tise ku yini leswaku Mthovu a nga voniwi nandzu ehubenyi hi ku fa ka xikhegudyana xa ka Nghunghunyana?	(2)
7.7	Xana vumunhu bya Mthovu byi ku dyondzisa yini?	(2)
		[10]

KUMBE**XIVUTISO XA 8: XA MINA I TINYELETI – F Rikhotso****NTSHEKETO****N'WAMPFUNDLA NA N'WAMFENHE**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

"A hi fambe hi ya tsavulela hi dya"
N'wamfenhe a pulutela ncila hi ku nyanyuka:
"Hi swona, hi swona ntukulu,
Anakeni xivambalani a xi buba."

8.1	Eka N'wamfenhe na N'wampfundla xana i mani loyi a nga rhanga a rhungiwa?	(1)

- 8.2 Xana N'wamfenhe a a tsakisiwa hi yini ku kala a pulutela ncila wa yena? (1)
- 8.3 Hi le kwihi laha N'wamfenhe na N'wampfundla va nga fika va dya kona? (1)
- 8.4 Xana i mani loyi a nga rhamba N'wamfenhe ku ya dya makhutla? (1)
- 8.5 Hikokwalaho ka yini N'wamfenhe a a nyamalarile eswihlahleni? (2)
- 8.6 Hi ku vona ka wena xana N'wampfundla u kombisile rirhandzu eka N'wamfenhe ke? Vula **ina** kumbe **ee**, u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 8.7 Xana vunghana bya N'wamfenhe na N'wampfundla byi ku dyondzisa yini? (2)

[10]**KUMBE****XIVUTISO XA 9****NTSHEKETO****VARINDZI VA TINXAKWARHI**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Vanhu va khale a va ri ni nyiko yo kota ku tsundzuka mintsheketo leyi a va runguleriwa yona leswi nga endla leswaku ni namuntlha mintsheketo leyi yi va ya ha hlayisekile.

- 9.1 Xana munhu loyi a tsheketaka u vuriwa yini? (1)
- 9.2 Hi wihi nkarhi lowunene wo tsheketa? (1)
- 9.3 Tsala marito lama ntsheketo wu sungulaka hi wona. Xana marito lama ya pfuna yini eka vayingiseri? (2)

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Loko va twa swigingi va ku bulumuku!
Tata wa vona a ku: "N'wina vana ndzin'wina,
Hi kona ku rindza loku, ..."

- 9.4 Hikokwalaho ka yini tatana a bukutela vana va yena? (2)
- 9.5 N'wana wa jaha u endle yini loko va ri karhi va bukuteriwa? (1)
- 9.6 Xana endzeni ka saka vakokwana wa xinhwanyetana a va hoxetele yini? (1)
- 9.7 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka eka ntsheketo lowu? (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA D: 20
NTSENGO WA TIMARAKA: 120